

A 2001-es év szociológiai naptárának fontos kettős jubileuma volt Paul Lazarsfeld születésének századik, halálának huszonötödik évfordulója. A mai értelemben vett empirikus szociológia egyik megalapítójának habitusa, kutatói stílusa mindvégig magán viselte a közép-európai indulás nyomait. A megemlékezések sorában folyóiratunk ezzel az írással kívánja a figyelmet újra felhívni Lazarsfeld munkásságának ma is aktuális hagyatékára.

Moksony Ferenc

FOGALOMALKOTÁS ÉS TUDOMÁNYOS FELFEDEZÉS

Gondolatok Paul Lazarsfeld módszertani filozófiájáról¹

„Én úgy vagyok, hogy már százezer éve nézem, amit meglátok hirtelen.”

József Attila

1.

A tudományok története – a szélesebb közvéleményben élő, s az iskolai tankönyvekből, népszerűsítő munkákból is kirajzolódó kép szerint legalábbis – a különféle találmányok és felfedezések története. E találmányok és felfedezések körül gyakran lángolnak fel viták, amelyek rendszerint az elsőbbség – a ki? és a mikor? – kérdésével kapcsolatosak. Kimondva-kimondatlanul ezek a viták azon a feltételezésen alapulnak, hogy egy új tudományos vívmány megjelenése olyan egyedi esemény, amely jól körülhatárolható időponthoz és egyértelműen meghatározható személyhez köthető.

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Allen H. Barton és Peter H. Rossi professzoroknak, akik egykor Lazarsfeld közvetlen munkatársai voltak, s készséggel válaszoltak Lazarsfelddel kapcsolatos kérdéseimre, valamint James A. Davis professzornak, aki megosztotta velem Lazarsfeldnek az amerikai szociológiára gyakorolt hatásával kapcsolatos tapasztalatait. Mindhármuk segítsége nagyban hozzájárult a cikk gondolatmenetének pontosításához. Köszönettel tartozom továbbá Füleki Dánielnek, Hegedüs Ritának, Siklós Viktóriának és Tardos Róbertnek, akik hasznos megjegyzéseket fűztek a tanulmány egy korábbi változatához.

Ezt a feltételezést kérdőjelezte meg Thomas Kuhn a tudományos forradalmakról írott híres könyvében (Kuhn 1984). Kuhn szerint az a kijelentés, miszerint ezt vagy azt a dolgot fölfedezték, „félrevezető...”, mivel azt sugallja, hogy valaminek a fölfedezése egyetlen egyszerű aktus, összehasonlítható a látásra vonatkozó... köznap fogalmunkkal.” (85. o.) A valóságban azonban az új tudományos eredmények általában nem a pillanat művei, hanem egy folyamat termékei. Ennek alapvető oka, hogy a fölfedezés nem korlátozódik a pusztá *megfigyelésre* – valaminek az egyszerű „észrevevására” – hanem kiterjed a látottak *fogalmi feldolgozására* is. Amint azt maga Kuhn írja: „a felfedezésben a megfigyelés és a fogalomalkotás, a tény és annak beépítése az elméletbe elválaszthatatlanul összekapcsolódik.” (85. o.)

A tudományos felfedezésnek ez az újfajta szemlélete – a pusztá észlelés mellett a fogalmi feldolgozás szerepének a hangsúlyozása – segíthet megérteni, mitől függ, hogy egy megfigyelés többé-kevésbé észrevétlen marad, vagy épp ellenkezőleg: fontos felismerések és újítások forrása lesz. A tudományok – ezen belül a szociológia – története számos példával bizonyítja, hogy egy szakmai eredmény sorsa nagymértékben múlik azon, mennyire képes a kutató *fogalmilag reflektálni a saját tevékenységére*; mennyire képes egy átfogóbb, általánosabb szabályszerűség megnyilvánulásaként szemlélni a maga egyedi tapasztalatát, s mennyire sikerül ezt a szabályszerűséget a tudományos közösség számára is világosan kifejtjenie.

2.

Ha azt a kifejezést halljuk, „ökológiai tévkövetkeztetés”, alighanem mindannyian William Robinson 1950-ben megjelent, immáron klasszikusnak számító cikkére gondolunk (Robinson 1950).² Valóban, a témával foglalkozó kutatók szinte egyöntetűen Robinson nevéhez kötik e probléma fölfedezését; ahogyan például Langbein és Lichtman fogalmaznak a kérdéskört monografikus igénnyel feldolgozó könyvükben: „1950-ben megnehezült az egyéni viselkedés kvantitatív vizsgálatával foglalkozó társadalomkutatók élete” (Langbein–Lichtman 1978: 9). Pedig az ökológiai tévkövetkeztetés gondolata nem ekkor bukkant föl először a szakirodalomban: Thorndike például már 1939-ben fölhívta a figyelmet arra, hogy a területi egységek szintjén megállapított összefüggések nem szükségképpen érvényesek egyszersmind az egyének szintjén is (Thorndike 1939).³ Abból, hogy egy város szegényebb kerületeiben nagyobb a bűnözés mértéke, nem feltétlenül következik, hogy maguk a szegények gyakrabban követnek el bűncselekményt.

Thorndike és Robinson lényegében ugyanazt a módszertani problémát vették észre. Mindketten érdekes és fontos empirikus példákat vizsgáltak. Miért volt mégis merőben más a két cikk hatása és utóélete? Miért van az, hogy míg Robinson tanulmányát több százszor idézték az elmúlt mintegy három évtized során, s mára már

² Az ökológiai tévkövetkeztetés kérdésével egy korábbi munkámban foglalkoztam részletebben (Moksony 1985: 16–28).

³ Az ökológiai tévkövetkeztetés problémátörténetéről bővebben lásd Achen–Shiveley (1995: 5–10).

úgyyszólván az általános szakmai műveltség részévé vált, addig Thorndike-éra – ugyanebben az időszakban – alig két tucat hivatkozás jutott.⁴

Az egyik tényező minden bizonnyal az eltérő kor, amelyben a két munka napvilágot látott. A második világháború – amelynek kitörésekor Thorndike cikke megjelent – aligha kedvezett a tudományos gondolatok terjedésének, márpedig az „indulás”, a kezdeti fogadtatás nyilvánvalóan kihat egy tanulmány későbbi sorsára. Ezen túlmenően más volt a két időszakban maga a társadalomtudomány is: míg a háború előtti évtizedeket az aggregált – területi vagy idősoros – adatokon nyugvó elemzések túlsúlya jellemezte, addig a háború után robbanásszerűen terjedt az egyének megkérdezésén alapuló kérdőíves adatfelvétel, a survey (Boudon 1969; Scheuch 1974: 133–137). Ennek megfelelően, míg Thorndike esetében a csoportosított adatok használatában rejlő veszélyek hangsúlyozása ellentétben állt az akkortájt uralkodó kutatási stílussal, addig Robinson esetében ugyanez már beleillett az 1950-es éveket és a későbbi évtizedeket is alapvetően meghatározó trendbe, s így nagyobb esélye volt annak, hogy a szakma képviselői „meghallják” a cikk üzenetét (vö. Achen–Shively 1995: 8).

A megjelenés eltérő időpontja mellett azonban – úgy vélem – szerepet játszott egy másik tényező is. Robinson munkája nem csupán mintegy tíz évvel később született, mint Thorndike-é, de jellegét tekintve is különbözött attól.⁵ Thorndike csupán felfigyelt, s egy konkrét eset – Cyrill Burtnek a fiatalok bűnözéséről szóló könyve – kapcsán rámutatott az ökológiai tévkövetkeztetés veszélyére. Robinson ezzel szemben túlment az általa vizsgált példán, s igyekezett feltárni a tévkövetkeztetések hátterében meghúzódó átfogóbb logikai és statisztikai összefüggéseket is. Tanulmányának többlete a Thorndike-éhoz képest az a fajta fogalmi-módszertani reflexió, az *egyedi esetből kibontható általánosabb szabályszerűségeknek az a fajta módszeres kifejtése*, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy egy tudományos felismerés szilárdan beépüljön a szakmai köztudatba, hogy tanítható, nemzedékről nemzedékre továbbadható legyen, s amely – amint arról rövidesen szó lesz – Paul Lazarsfeld munkásságát is mindvégig jellemezte.⁶

⁴ A *Science Citation Index*, illetve a *Social Science Citation Index* szerint az 1972-től napjainkig terjedő időszakban Robinson cikkét 360, míg Thorndike-ét csupán 20 alkalommal idézték. Ezek az adatbázisok a szociológia és a pszichológia tudományterületét egyaránt felölelik, így a két cikk idézettségében tapasztalt eltérés nem magyarázható azzal, hogy az egyik egy szociológiai, a másik viszont egy pszichológiai folyóiratban jelent meg. Az itt említett hivatkozási adatok megszerzésében Lukácsné Varga Judit (Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Központi Könyvtár) volt segítségemre, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

⁵ E két tényező hatását ebben a konkrét esetben sajnos nehéz empirikusan szétválasztani: nehéz megmondani, hogy Robinson cikkének szélesebb körű elterjedtsége a megjelenésekor uralkodó kedvezőbb szellemi légkörnek, vagy inkább a tanulmány belső, saját erőnyeinek tulajdonítható-e. A nehézség forrása az „alacsony esetszám”: mindössze két „megfigyelésünk” van – a két tanulmány –, ez a két megfigyelés viszont *egyszerre több szempontból is eltér* egymástól. (Az alacsony esetszámnak erről a fajta módszertani problémájáról bővebben lásd Campbell 1988; Lieberman 1991; Moksony 1999: 48–49, 187–188.)

⁶ Erdemes megjegyezni, hogy cikke megírására Robinsont – saját elmondása szerint – épp Lazarsfeld ösztönözte (Selvin 1979: 241). Valóban, Lazarsfeld Patricia Kendall-lal közösen írt, és ugyancsak 1950-ben napvilágot látott tanulmánya – különösen annak az egyéni és csoportosított adatok egymáshoz való viszonyát tárgyaló része – azt mutatja, hogy a Robinson által vizsgált probléma az idő tájt Lazarsfeldet is élenként foglalkoztatta (Kendall–Lazarsfeld 1950: 187–195).

3.

Az ökológiai tévkövetkeztetéséhez sokban hasonlóan alakult a kontextuális elemzés története. Ha azt kérdezzük, kinek a művében bukkannak fel először e módszer csírái, a válasz alighanem: Émile Durkheim. Valóban, a témával foglalkozó munkák (például Hummell 1972: 55–59; Alpheis 1988: 15; Langer 2000) rendszerint a nagy francia szociológusnak az öngyilkosságról írott könyvével (Durkheim 1967) kezdik a kontextuális elemzés kialakulásának áttekintését. Ebben a művében Durkheim – sok egyéb mellett – vizsgálja a válás elterjedtségének és az önpusztító magatartás gyakoriságának a kapcsolatát. Miért van az – teszi fel a kérdést –, hogy azokban az országokban, amelyekben magas a válások aránya, az emberek egyszersmind sűrűbben vetnek véget életüknek? A felelet első pillantásra kézenfekvőnek tűnik: azért, mert maguk az elváltak hajlamosabbak az öngyilkosságra. Durkheim azonban nem ezt a magyarázatot választja; szerinte „maga a válás intézménye készíteti az embereket öngyilkosságra a házasságra gyakorolt hatása révén” (276. o.). A válás ugyanis

„... a házasság szabályozó hatásának gyengülését jelenti. Ott, ahol a válást bevezették, főleg pedig ahol a jog és az erkölcsi szokások lehetővé teszik nagy gyakoriságát, a házasság csupán árnyéka önmagának; sokkal kevésbé házasság. Következésképpen hasznos hatása nem érvényesülhet normális mértékben. [...] Nem kötheti az embert erősen olyan kapocs, amelyet bármelyik fél bármikor felbonthat. Az ember ha nem érez szilárd talajt a lába alatt, elkerülhetetlenül messzebbre néz annál a pontnál, ahol éppen van. Emiatt azokban az országokban, ahol a házasság hatását erősen mérsékli a válás, a nő ember immunitásának elkerülhetetlenül kisebbnek kell lennie.” (277–278. o.)

Mi a jelentősége módszertani szempontból ennek az érvelésnek? Durkheim gondolatmenetében a válás *nem az egyes egyének, hanem a társadalom mint egész* – a környezet – sajátosságaként fejt ki befolyását; szerepe nem összetételhatásként, hanem kontextuális hatásként érvényesül.⁷ Ott, ahol gyakori a válás, nem azért sűrű az öngyilkosság, mert egy ilyen országban definíció szerint sok az olyan ember, aki – elvált lévén – eleve, saját egyéni tulajdonságából adódóan hajlamosabb az önpusztításra, hanem azért, mert a válás elterjedtsége csökkenti az itt élő *házasok* védettségét. Picit leegyszerűsítve úgy fogalmazhatunk: nem az számít, hogy valaki elvált vagy sem, hanem az, hogy milyen az ő környezetében ennek a tulajdonságnak az előfordulási gyakorisága.⁸

⁷ E kétféle hatásmechanizmusról egy korábbi tanulmányomban írtam részletesen (Moksony 1994). Ebben a tanulmányban Durkheim egész gondolatmenetét is az itteninél jóval átfogóbban tárgyalom.

⁸ Ez a megfogalmazás azért picit leegyszerűsítő, mert a környezet hatása szempontjából az egyén saját családi állapota végső soron nem teljesen lényegtelen: az elváltak népességbeli aránya másként érinti a házasokat és az elváltakat, vagyis az egyéni és a környezeti sajátosságok statisztikai értelemben vett interakcióban állnak egymással.

Durkheim művében tehát a kontextuális hatás kétségkívül egyik legkorábbi példájával találkozhatunk. De mondhatjuk-e ennek alapján, hogy az ő nevéhez fűződik a kontextuális elemzés felfedezése? Annak fényében, amit az előzőekben – Kuhn nyomán – a felfedezés folyamatának összetettségéről, a pusztá megfigyelés mellett a fogalmi feldolgozás meghatározó szerepéről mondtunk, a válasz – megítélésem szerint – egyértelműen: nem. Durkheim észrevette az egyént körülvevő környezet befolyásának egy konkrét megnyilvánulását, ezt a tapasztalatát azonban nem általánosította, nem próbált a példa egyedi vonásaitól elszakadva eljutni egy átfogóbb elemzési stratégia kidolgozásáig. Hiányzott – más szóval – munkájából az a fajta *fogalmi-módszertani reflexió*, amely feltárhatta volna érvelésének alapvető logikai szerkezetét, s amely nélkülözhetetlen feltétele egy megközelítésmód szélesebb körű elterjedésének. Erre az önreflexióra mintegy fél évszázadot kellett még várni.

4.

A második világháború idején Samuel Stouffer vezetésével nagyszabású empirikus vizsgálat folyt az Egyesült Államok hadseregében. A kutatás – amelynek eredményei 1949-ben láttak napvilágot (Stouffer et al. 1949) – a katonai élet szinte minden területét felölelte, így kiterjedt az előmeneteli lehetőségekkel való elégedettséget meghatározó tényezőkre is. Az adatok kezdetben semmi meglepőt nem mutattak: azok a katonák, akik előléptetésben részesültek, a várakozásnak megfelelően átlagosan elégedettebbek voltak, mint azok a társaik, akiknek nem sikerült magasabb rendfokozatot szerezniük (l. k. 250. o.). Amikor azonban egyének helyett egész fegyvernemeket hasonlítottak össze egymással, pozitív helyett negatív összefüggést találtak: bár a légierőnél lényegesen gyakoribb volt az előléptetés, mint a katonai rendőrségnél, az elégedettek aránya mégis ez utóbbi fegyvernemnél bizonyult nagyobbak (l. k. 251. o.).

Mivel magyarázható ez az első pillantásra kétségkívül furcsa eredmény? Miért van az, hogy noha az előléptetés mint egyéni tulajdonság *növeli* az elégedettséget, ugyanennek a tulajdonságnak a sűrű előfordulása az elégedettség *alacsony* szintjével párosul? A választ a kutatók abban a hatásban találták meg, amit az előléptetettek adott fegyvernemen belüli aránya az ott szolgáló katonák önértékelésére, ezen keresztül pedig elégedettségük mértékére gyakorolt. A légierőnél gyakori volt az előléptetés, ezért itt a magasabb rendfokozat megszerzése nem járt különösebb kiváltságérzettel, s így nem is növelte jelentősen az ebben az elismerésben részesülők elégedettségét; azok viszont, akiknek nem sikerült feljebb jutniuk a ranglétrán, kisebbségben lévén, nagy számú előléptetett társuktól körülvéve fokozottan érezték hátrányukat, ez pedig még jobban csökkentette elégedettségüket. A katonai rendőrségnél ezzel szemben – ahol sokkal rosszabbak voltak az előmeneteli esélyek – az előléptetés igen komoly jutalomnak számított, az ebből a jutalomból kimaradók ugyanakkor – a csoport

⁹ Egy másik, szintén Durkheim könyvében szereplő, és szintén gyakran említett példa az adott felkezelthez tartozók népességbeli arányának – a többségi, ill. kisebbségi helyzetnek – a különböző vallásuk öngyilkossági kockázatára gyakorolt hatása (Durkheim 1967: 157–159). Ezt a példát részletesen elemzi Langer (2000).

többségét alkotván – könnyebben elfogadták helyzetüket (Stouffer et al. 1949: I., 251–253). A rejtély kulcsa tehát az a negatív kontextuális hatás, amit az előléptettek aránya az önértékelésen keresztül az elégedettségre gyakorolt, s ami nem csupán kioltotta az előléptetett katonák nagyobb mértékű elégedettségéből eredő pozitív összetételhatást, de – erősebbnek bizonyulva annál – meg is fordította az összefüggés előjelét.¹⁰

A kontextuális hatás e szép és érdekes példáját látva hajlamosak lehetnénk *Az amerikai katona* megjelenéséhez és Stouffer nevéhez kötni a kontextuális elemzés felfedezését. Ám ahogyan korábban Durkheim esetében, úgy most is különbséget kell tennünk a társadalmi környezet befolyásának pusztá megfigyelése – egy tapasztalati tény rögzítése – és a kontextuális elemzés mint átfogó elemzési stratégia kidolgozása között. Miként Durkheim, úgy Stouffer is csupán egy konkrét probléma megoldására törekedett; nem távolodott el a vizsgált kérdéstől, és nem tekintett mintegy kívülről a saját tevékenységére annak érdekében, hogy feltárja e tevékenység alapvető logikáját. Durkheimtől eltérően azonban mindezek pótlására ezúttal nem kellett fél évszázadot várni.

5.

1950-ben jelent meg Robert Merton és Paul Lazarsfeld szerkesztésében a *Continuities in social research* című tanulmánygyűjtemény. A könyv szerzői *Az amerikai katona* módszeres újraelemzésére vállalkoztak; arra, hogy – miként az előző fogalmaz – kodifikálják, azaz explicit formában kifejtsék és rendszerezzék e nagyszabású empirikus kutatás általánosítható elméleti és módszertani tanulságait (Merton–Lazarsfeld 1950: 11).

A kötet talán legjelentősebb – s minden bizonnyal legnagyobb hatású – írása Patricia Kendall és Paul Lazarsfeld cikke, a mára már klasszikussá vált *Problems of survey analysis* (Kendall–Lazarsfeld 1950). Bár ez a tanulmány a kétváltozós összefüggések értelmezésére kidolgozott tipológia révén vált elsősorban híressé, fontos szerepet töltött be a kontextuális elemzés kialakulásában is. *Az amerikai katonában* található konkrét példákból kiindulva,¹¹ az ezekből a példákból adódó általánosabb módszertani következtetéseket levonva itt fogalmazták meg ugyanis először a különböző aggregáltsági szintű adatok összekapcsolásának, egyén és környezete együttes vizsgálatának a programját:

¹⁰ Mindez egyszersmind rávilágít a célkben érintett két kérdéskör: az ökológiai tévkövetkeztetés és a kontextuális elemzés kapcsolatára is. Amint azt a példa mutatja, annak, hogy az egyének, illetve csoportok szintjén megfigyelt eredmények gyakran nincsenek összhangban egymással, egyik fő forrása épp a kontextuális hatás. (Erről bővebben lásd Moksony 1985: 20–26; 1990; lásd még Hanushek et al. 1974, amely az ökológiai tévkövetkeztetés Robinson cikkében szereplő példáit elemzi újra a kontextuális hatás gondolatára támaszkodva.)

¹¹ Allen H. Barton és Peter H. Rossi – egykor mindketten Lazarsfeld közvetlen munkatársai – egybehangzó visszaemlékezése szerint Lazarsfeldben annak a Robert Mertonnal közösen vezetett szeminárium beszélgetéssorozatnak a folyamán fogalmazódott meg a kontextuális elemzés ötlete, amelynek központi témája *Az amerikai katona* volt.

„Miért ne használhatnánk a csoportokra vonatkozó adatokat e csoportok tagjainak a jellemzésére? ...Egy katona, aki kimaradt az előléptetésből, és olyan egységnél szolgál, ahol szűke az előrejutás csatornája, másként érzi magát, mint az a hasonló sorsú társa, akinek az egységében mindenki mást előléptettek. [...] Ugyanúgy, ahogyan az embereket osztályozhatjuk demográfiai változók vagy beállítottságuk szerint, osztályozhatjuk őket annak a környezetnek a fajtája szerint is, amelyben élnek. Ez utóbbi esetben az egyének besorolásához csoportokat jellemző változókat használunk. A survey-elemzés ebben az esetben egyidejűleg terjed ki egyénekre és csoportokra vonatkozó adatokra.” (Kendall–Lazarsfeld 1950: 195–196.)

Ez a program öltött konkrét alakot később azokban a ma már klasszikusnak számító empirikus kutatásokban, amelyek az 1950-es években folytak a Columbia Egyetemen, a Lazarsfeld által alapított *Bureau of Applied Social Research* keretében. Lipset és munkatársai a nyomdászok szakszervezetében, Lazarsfeld és Thielens pedig egyetemi oktatók körében vizsgálták, miként befolyásolja a munkahelyi környezet – a nyomdaüzem vagy az egyetemi kar – az ott dolgozók magatartását (Lipset et al. 1956; Lazarsfeld–Thielens 1958). És ennek a programnak a hatását tükrözték azok a tanulmányok is (például Blau 1960; Barton 1968), amelyek az elsők között tárgyalták a kontextuális elemzés logikáját, a vele kapcsolatos elméleti és módszertani kérdéseket, s amelyek szerzői Lazarsfeld hallgatói, illetve munkatársai voltak a Columbia Egyetemen.¹²

6.

Az amerikai katona és a *Continuities in social research* – együtt olvasva – jól szemlélteti a különbséget egy módszer – mondjuk így – ösztönös és tudatos alkalmazása között, és jól mutatja annak a szerepnek a fontosságát, amit az elméleti-módszertani reflexió, az egyedi tapasztalat fogalmi általánosítása játszik a tudományos felfedezésben, egy új eljárás vagy megközelítésmód széles körű elterjedésében. Bármilyen sok és érdekes empirikus példa található is *Az amerikai katonában*, ezek önmagukban aligha hatottak volna oly megtermékenyítően, ha Kendall és Lazarsfeld nem próbálja meg *formalizálni e példák logikai szerkezetét*.

Ugyanígy, Stouffer és Lazarsfeld – egymás mellé állítva – jól érzékelteti a különbséget két kutatói alkat között. Vannak, akik – miként Stouffer is – elsősorban konkrét problémák megoldására törekszenek, és csak kevésbé törődnek azzal, hogy saját munkájukra reflektáljanak, s a megoldáshoz vezető út szabályszerűségeit világosan,

¹² A történeti hűség kedvéért meg kell jegyezni, hogy bár Lazarsfeld volt az, aki a kontextuális elemzést bevezette a szociológiai kutatásba, s bizonyos területeken – például a politikai magatartás vizsgálatában – hatása ma is egyértelműen kimutatható, a módszer napjainkban uralkodó változatának kialakulásában és fejlődéstörténetében már lényegesen kisebb szerepet játszott. Ez a változat – amely többszintű, illetve hierarchikus lineáris modellezés néven vált ismertté a szakirodalomban – az oktatáskutatásban és az ahhoz kapcsolódó iskola-lélektani vizsgálatokban bukkant fel először, s onnan terjedt át később a társadalomkutatás más ágaiba. Lazarsfeld hatásának ezt az időbeli csökkenését jelzi, hogy míg a kontextuális elemzésről az 1970-es és 1980-as években írott munkák bőségesen hivatkoznak a műveire, addig a többszintű vagy hierarchikus elemzés legújabb áttekintéseiben (például Bryk–Raudenbush 1992; Kreft–de Leeuw 1998) a neve már szinte fel sem bukkan.

a kívülálló számára is követhetően megfogalmazzák. Mások – köztük Lazarsfeld – ezzel szemben az egyedi problémamegoldással azonos jelentőséget tulajdonítanak az elméleti-módszertani reflexiónak, *a megoldási folyamat fogalmi feldolgozásának*. Lazarsfeld maga is tudatában volt ennek a különbségnek; erről tanúskodik 1961-ből származó szóbeli visszaemlékezésének következő részlete:

„Stouffer tanulmányait olvasva mindenütt érdekes újdonságokra bukkanunk, ezek azonban soha nincsenek a megfelelő címkével ellátva... Miközben Sam és én számos hasonló témán dolgoztunk, rendszerint teljes egyetértésben, ő megcsinálta a dolgot, én pedig egy jelmondatot fűztem hozzá.. Ő – hogy úgy mondjam – nem ismerte fel az általa végzett fontos dolgokat, ezáltal pedig bizonyos értelemben a saját szerepét csökkentette a szociológia történetében.” (Idézi Platt 1996: 32.)

A kétféle személyiségtípus – amint az Lazarsfeld szavaiból is kitűnik – távolról sem csupán lélektani vonatkozásban érdekes. A kutatói alkatnak fontos szerepe van a tudományos gondolatok közvetítésében, ezen keresztül pedig az illető tudósnak a tágabb szakmai közösségre gyakorolt hatásában.¹³ Erre utal az az elemzés is, amelyet Jennifer Platt végzett, s amely a Stouffer, illetve Lazarsfeld műveire hivatkozó munkákat hasonlította össze egymással. (Platt 1986). Platt két szempont szerint osztályozta ezeket a publikációkat: egyrészt megkülönböztette a Stoufferrel, illetve Lazarsfelddel személyes kapcsolatban álló, illetve nem álló szerzőket, másrészt megkülönböztette a módszertani és a nem módszertani jellegű hivatkozásokat. Az eredmények szerint a személyes ismeretség nélküli hivatkozások Stouffer esetében gyakrabban nem módszertani jellegűek, mint Lazarsfeld esetében. Ez Platt szerint azt jelzi, hogy „Stouffer módszertani ötleteinek felhasználásához nagyobb szükség van a személyes kapcsolatokra” (Platt 1986: 110).

7.

A kontextuális elemzéséhez hasonlóan tanulságos annak a tipológiának a története is, amelyet Lazarsfeld még a negyvenes években dolgozott ki a kétváltozós összefüggéseknek egy harmadik változó segítségével történő értelmezésére, s amely Lazarsfeld-féle magyarázó vagy elaborációs sémaként vonult be idővel a szakmai köztudatba. Ez a tipológia – mint ismeretes – három esetet különböztet meg egymástól: a *specifikációt*, amikor is az eredeti összefüggés nagysága vagy iránya a harmadik változó értékétől függően más és más;¹⁴ a *magyarázatot*, amikor is egy időben megelőző változó bevezetése megszünteti az eredeti kétváltozós kapcsolatot; és végül az *értelmezést*, amikor is a harmadik változó – időben a másik kettő közé ékelődve – közvetíti az eredeti magyarázó változó hatását (Kendall–Lazarsfeld 1950: 147–167; Lazarsfeld 1957).

A változók közötti viszonyoknak ehhez az osztályozásához a kiindulópontot Lazarsfeld számára egy egyszerű aritmetikai egyenlet jelentette. Ez az egyenlet az eredeti kétváltozós összefüggést két alkotóelemre bontja: egyrészt az úgynevezett

¹³ A fenti idézet emellett rávilágít Lazarsfeld kivételes gyakorlati – mondhatnánk, vállalkozói – érzékére is: arra, hogy mindig tudta, miként, milyen „kőritéssel” vagy „csomagolással” lehet egy ötletet széles körben „eladhatóvá tenni”

¹⁴ Ezt az esetet ma általában interakciós hatásnak nevezi a módszertani szakirodalom.

parciális, vagyis a harmadik változó egyes kategóriáin belül érvényesülő – s ily módon e harmadik változótól független, attól mintegy „megtisztított” – kapcsolatokra, másrészt pedig azokra az úgynevezett marginális kapcsolatokra, amelyek a harmadik változó és az egyik, illetve másik eredeti változó között fennállnak. (A kiinduló összefüggés e két tényező súlyozott összege.) A dolog érdekessége, hogy *ennek az egyenletnek a felfedezése nem Lazarsfeld érdeme*: az elsőbbség Uldny Yule angol statisztikusé, aki már évtizedekkel korábban közölte a maga – a Lazarsfeldével matematikailag gyakorlatilag egyenértékű – formuláját. Yule azonban – amint azt Davis (1971: 189) hangsúlyozza – csupán aritmetikai érdekességet látott az általa kidolgozott levezetésben, s *nem vette észre annak messzeható általános módszertani következményeit*. Lazarsfeldre várt a feladat, hogy az algebrán túllépve ezeket a következményeket felfedezze és kifejtse, s egy egyszerű és önmagában nem túl sokat mondó matematikai eredményből kifejlessze a változók közötti kapcsolatok vizsgálatának átfogó szemléleti keretét.

Ez a példa különösen érzékletesen mutatja a fogalmi feldolgozásnak a tudományos felfedezésben játszott szerepét, s annak a nézetnek a tarthatatlanságát, amely a felfedezést a pusztá megfigyeléssel azonosítja. Ha azt kérdezzük, ki vetette első ízben papírra a két változó kapcsolatát annak összetevőire felbontó egyenletet, a válasz egyértelműen: Yule. Ha azonban úgy tesszük fel a kérdést, ki látta meg először, *„mit is mond” voltaképpen ez az egyenlet a statisztikai elemzés és általában a társadalomkutatás gyakorlata számára* – milyen tanulságai vannak például a hamis okság problémája vagy a kísérleti és a nem kísérleti jellegű kutatás közötti különbség szempontjából –, s ki fogalmazta meg elsőként világosan ezt a mondanivalót, a válasz már: Lazarsfeld. Yule rögzített egy tényt, Lazarsfeld viszont *értelmezte* is azt, s ezzel lényegesen megnövelte annak a szakmai közösségre gyakorolt hatását.¹⁵

8.

A kontextuális elemzés kialakulásában, valamint a kétváltozós összefüggések értelmezésre szolgáló tipológia kidolgozásában játszott szerepének bemutatásából kirajzolódik Lazarsfeld általános módszertani filozófiája. E filozófia központi eleme a kodifikáció: *a kutatási gyakorlat szabályszerűségeinek, az alkalmazott eljárások, érvelési módok általános logikai szerkezetének explicitté tétele és rendszerbe foglalása* (vö. Glock 1979; Barton 2001).

Ez a szándék vezette Lazarsfeldet korábban már említett, Patricia Kendall-lal közösen készített tanulmányában, a *Problems of survey analysis*-ben. „[E]nnek a cikknek a fő célja – írják a szerzők – azoknak az eljárásoknak a rendszerezése, amelyek felbukkannak *Az amerikai katonában*, ám nincsenek expliciten megfogalmazva”

¹⁵ Természetesen miként a gyógyszerek, úgy a Lazarsfeld-séma használata során is előfordultak nem kívánt „mellékhatások”. Az eredeti szándéktól eltérően a kutatók sokszor mechanikusan nyúltak az újabb változók bevezetésének eszközhöz, figyelmen kívül hagyva, hogy e lépésnek mindig előzetes elméleti megfontolásokon kell alapulnia. A kontrollváltozók alkalmazásának ezt a hibás gyakorlatát bírálta élesen kitűnő tanulmányában Robert Gordon (1968).

(Kendall–Lazarsfeld 1950: 187). És ez a szándék vezette őt az általa – Morris Rosenberggel együtt – szerkesztett híres tanulmánykötet, a *The language of social research* összeállításában is. A könyv bevezetőjében Lazarsfeld kifejti, miben látja a metodológia elsődleges feladatát. Eszerint a metodológus¹⁶ „konkrét kutatásokat vizsgál abból a szempontból, hogy milyen módszereket használnak, milyen mögöttes feltevésekkel élnek, s a magyarázatnak milyen fajtáját tekintik helyesnek. [...] [A] metodológus a ténylegesen alkalmazott kutatási eljárásokat rendszerezi annak érdekében, hogy feltárja közös vonásaikat, s mindazt, amit érdemes belőlük a jövőben is figyelembe venni.” (Lazarsfeld–Rosenberg 1957: 4.)¹⁷ Végül pedig ez a szándék vezette őt akkor is, amikor a *Bureau of Applied Social Research* vezetőjeként nem csupán arra törekedett, hogy minden, az intézmény keretében végzett empirikus vizsgálatnak – a tartalmi eredményeken túl – legyen valamilyen módszertani hozadéka is, de kifejezetten ösztönözte, hogy a ezeket a módszertani tanulságokat a kutatók az egyetemi képzésben hasznosítható formában is megfogalmazzák, és „oktatási segédletekként” közkinccsé tegyék (Glock 1979: 29).¹⁸

Mai szemmel nézve mindez kissé ódivatúnak tűnhet. Valóban, számos népszerű társadalomtudományi irányzat elutasítja a kutatási gyakorlat szabályszerűségeinek, az alkalmazott eljárások logikai szerkezetének explicitté tételére, világos rendszerbe foglalására irányuló igyekezetet, s helyette egy lazább, „informálisabb” módszertan mellett tör lándzsát.¹⁹ Bizonyos értelemben ebbe az irányba mutatnak napjaink be-

¹⁶ Lazarsfeld a metodológust megkülönbözteti a „technikustól” (Lazarsfeld–Rosenberg 1957: 4). Míg ez utóbbi elsősorban a „hogyan”-nal, az egyes eljárások konkrét végrehajtásának részletekérdéseivel foglalkozik, az előbbit inkább az átfogóbb kérdések, a kutatás általános logikai problémái érdeklik. E megkülönböztetés fontosságát nehéz volna túlbecsülni. Kiváltképp annak fényében, hogy a módszertanoktatás igen gyakran a szűken vett technikai kérdések tárgyalása irányába tolódik el. Amint azt Karl Popper már sok évvel ezelőtt szomorúan megállapította: „Égyre több tudományos jelölt részestül pusztá technikai képzésben, bizonyos mérési technikákban való jártasságban; nem vezetik be őket a tudomány hagyományaiba, a kérdezés kritikai hagyományaiba, nem tanítják meg őket arra, hogy inkább a nagy és megoldhatatlan rejtélyek kísérték meg és irányítsák őket, mint a kis rejtélyek megoldhatósága” (Popper 1976: 157). Pedig, amint azt épp a világ egyik legkiválóbb statisztikusa, John Tukey hangsúlyozta: „A módszerekkel kapcsolatban az igazán fontos kérdés nem a »hogyan«, hanem a »miért«” (Tukey 1954: 36).

¹⁷ Jennifer Platt megfigyelése szerint ez a megközelítés – a már végrehajtott empirikus vizsgálatok módszertani szempontú újraelemzése – nem csupán Lazarsfeldet, de a korabeli módszertani irodalom egészét jellemezte. Mint írja: „[M]eglepő, hogy a módszertannal kapcsolatos monográfiák milyen nagy hányada áll mások által korábban elvégzett empirikus kutatások újbóli áttekintéséből. [...] a fejlődés úgy megy végbe, hogy a gondolkodás a gyakorlatra reflektálva válik mind tökéletesebbé.” (Platt 1996: 31.)

¹⁸ Lazarsfeld tervei között egy olyan oktatási központ létrehozása is szerepelt, amely egyebek között az effajta módszertani segédletekre támaszkodva nyújtott volna intenzív szakmai képzést leendő kutatók számára (Barton 2001). Ez a törekvése azonban nem járt sikerrel: a tervezett intézmény helyett végül a már befutott kutatóknak paradicsomi körülményeket biztosító *Center for Advanced Study in the Social Sciences* nyílt meg Kaliforniában.

¹⁹ Érdemes ebből a szempontból Lazarsfeld módszertani filozófiájával szembeállítani pl. Erving Goffmanét, aki úgy nyilatkozott egyszer, hogy bár módszerének helyes alkalmazásait föl tudja ismerni, a helyes alkalmazás szabályait képtelen meghatározni (Platt 1996: 32–33). És érdemes az itt mondottak szemszögéből megvizsgálni azt az etnometodológia képviselői által követett gyakorlatot is, amelyet – amint arra Lewis Coser vitriolos hangú bírálatában rámutatott (Coser 1975: 697) – a publikálatlan kéziratokra és más, nem nyilvános forrásokra történő hivatkozások túlsúlya jellemez.

folyásos tudományelméleti áramlatai is. Korábban már említett könyvében Thomas Kuhn például a tudásnak és az ismeretátadásnak azt a formáját hangsúlyozza, amely konkrét gyakorlati tevékenységen, nem pedig általános elveken, szabályokon nyugszik. Mint írja: „a tudósok... modellek alapján dolgoznak, gyakran anélkül, hogy tudnák...”, mely tulajdonságaik tették e modelleket a közösség paradigmájává. Éppen ezért nincs is szükségük a szabályok teljes halmazára.” (Kuhn 1984: 72–73.) Elmélet és gyakorlat, szabályok és példák viszonyával kapcsolatban pedig az utóbbiakat tekinti alapvetőbbnek: „Az alkalmazások nem csupán az előadást színező elemként, sőt mi több, nem is csak bizonyító anyagként szerepelnek a kézikönyvekben. Ellenkezőleg: egy elmélet elsajátításának folyamata az alkalmazások tanulmányozására támaszkodik” (74. o.). Nézetét Kuhn a munkáját ért támadások nyomán is fenntartotta; sőt, a könyv új kiadásához hét évvel később írt utószavában – ha lehet – még nagyobb jelentőséget tulajdonított a tudás azon formájának, amelyre „a hasonlósági összefüggés felismerése révén teszünk szert”, s amely „elsősorban nem szabályokban vagy törvényekben, hanem fizikai helyzetek sajátos szemléletében fejeződik ki” (252. o.). És még határozottabban képviselte azt a gondolatot is, miszerint a tudás „inkább a tudomány művelése, mint a tudomány művelésére vonatkozó szabályok elsajátítása révén szerezhető meg (253. o.).

Ebben az álláspontban természetesen sok az igazság: a tudás gyakran valóban inkább „megérzésen”, hasonlóságok ösztönös felismerésén, mintsem világosan körvonalazott szabályok követésén alapul; és ugyanígy vitathatatlan a példák, a gyakorlati alkalmazás fontossága is. Kuhn azonban – megítélésem szerint – *alábecsüli a fogalmi tisztázásnak a kutatásban és a tudósképzésben betöltött szerepét*. A példák – amint azt minden oktató nap mint nap tapasztalhatja – a legritkább esetben „beszélnek magukért”; ahhoz, hogy „mondanivalójuk”, a bennük rejlő általánosabb tanulság nyilvánvalóvá váljon, hogy kiderüljön, mire is szolgálnak igazából példaként, rendszerint nagyon is szükség van a fogalmi gondolkodásra. És nagy szükség van az olyan átfogó *fogalmi sémákra* is, amelyek megalkotásában Lazarsfeld igen komoly szerepet játszott, s amelyek közül az egyik legismertebbet – a kétváltozós összefüggések értelmezésére kidolgozott tipológiát – korábban részletesen is tárgyaltuk.²⁰

²⁰ Szintén Lazarsfeld nevéhez fűződik egy másik, ugyancsak nagy hatású fogalmi séma: az egyéneket és csoportokat jellemző tulajdonságok osztályozása (Kendall–Lazarsfeld 1950; Lazarsfeld–Menzel 1970). Ez az osztályozás különösen jól mutatja, mekkora szerepük van az efféle fogalmi sémának a tudományos problémák vizsgálatában és megoldásában: az ökológiai tévkövetkeztetés körüli vitákban megfogalmazott egyik ellenérv, miszerint e tévkövetkeztetés veszélye csupán bizonyos fajta aggregált adatok esetében fenyeget (Boudon 1980; Hummell 1972: 73), jelentős részben épp az egyéni és kollektív ismérveknek erre a Lazarsfeld-féle tipológiájára épült (erről bővebben lásd Moksony 1985: 26–28). Ezek mellett a Lazarsfeld által kidolgozott fogalmi sémák mellett a kutatást és az oktatást egyaránt alapvetően befolyásoló, azt is mondhatnánk: forradalmasító tipológiák további, immáron klasszikus példája az az osztályozás, amelyet Donald Campbell dolgozott ki az érvényesség fajtáinak illetve az empirikus vizsgálatok „belső érvényességét” fenyegető veszélyforrásoknak a megkülönböztetésére (lásd például Campbell 1978; Cook–Campbell 1979). A társadalompolitikai beavatkozások hatásával foglalkozó kutatások – az ún. *evaluation research* – módszertana ma már szinte elképzelhetetlen e nélkül a tipológia nélkül.

9.

Már dolgoztam ezen a tanulmányon, amikor a megrázó hír érkezett: meghalt Bertalan László. Ennek a tragédiának a fényében mindaz, amit Lazarsfeld módszer-tani filozófiájáról az előzőekben elmondtam, még nagyobb súlyt és jelentőséget nyer. A hazai szociológusok közül ugyanis talán ő állt legközelebb ehhez a filozófiához: ő volt az, aki a fogalmi elemzést, a kutatásban alkalmazott különféle eljárások, bizonyítási stratégiák és érvelésmódok általános logikai szerkezetének a vizsgálatát leginkább pedagógiájának középpontjába állította. Miként Lazarsfeld, ő is hitt a fogalmi tisztázás erejében. Hitt abban, hogy van értelme a jelenségek osztályozásának, megvilágító erejű tipológiák létrehozásának. Hogy van értelme megkülönböztetni egymástól egy szó jelentésárnyalatait. Ez a hit volt az alapja kivételes tanári teljesítményének; ez vonzotta diákok százait az óráira; ezért hallgattuk éveken át lankadatlan lelkesedéssel az előadásait.

Írásomat az ő emlékének ajánlom.

Irodalom

- Achen, Ch. H– W. P. Shively 1995. *Cross-Level Inference*. Chicago–London: University of Chicago Press
- Alpheis, H. 1988. *Kontextanalyse*. Wiesbaden: Deutscher Universitaets-Verlag
- Barton, A. H. 1968. Bringing society back in. Survey research and macro-methodology. *American Behavioral Scientist*, 12: 1–9.
- Barton, A. H. 2001. Paul Lazarsfeld as institutional inventor. *International Journal of Public Opinion Research*, 13: 245–269.
- Blau, P. M. 1960. Structural effects. *American Sociological Review*, 25: 178–193.
- Boudon, R. 1969. Secondary analysis and survey research: an essay in the sociology of the social sciences. *Social Science Information*, 8: 7–32.
- Boudon, R. 1980. Az ökológiai elemzésről. *Szociológia* (3–4): 467–469.
- Bryk, A. S.–S. W. Raudenbush 1992. *Hierarchical Linear Models. Applications and Data Analysis Methods*. Newbury Park, etc.: Sage
- Campbell, D. T. 1978. Reforms as experiments. In Bynner, John–Keith M. Stribley (eds.): *Social Research: Principles and Procedures*. London, 79–112.
- Campbell, D. T. 1988. „Degrees of freedom” and the case study. In Campbell, D. T.: *Methodology and Epistemology for Social Science*. Chicago: University of Chicago Press, 377–388.
- Cook, T. D.–D. T. Campbell 1979. *Quasi-experimentation: Design and Analysis Issues for Field Settings*. Chicago: Rand McNally
- Coser, L. A. 1975. Two methods in search of a substance. *American Sociological Review*, 40: 691–700.
- Davis, J. A. 1971. *Elementary Survey Analysis*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall
- Glock, Ch. Y. 1979. Organizational innovation for social science research and training. In Merton, R. K.–J. S. Coleman–P. H. Rossi (eds.): *Qualitative and Quantitative Social Research*. Papers in honor of Paul F. Lazarsfeld. New York–London: Free Press, 23–36.

- Gordon, R. A. 1968. Issues in multiple regression. *American Journal of Sociology*, 73: 592–616.
- Hanushek, E. A. et al. 1974. Model specification, use of aggregate data, and the ecological correlation fallacy. *Political Methodology*, 1: 89–107.
- Hummell, H. J. 1972. *Probleme der Mehrebenenanalyse*. Stuttgart: Teubner
- Kendall, P. L.–P. F. Lazarsfeld 1950. Problems of survey analysis. In Merton, R. K.–P. F. Lazarsfeld (eds.): *Continuities in Social Research. Studies in the Scope and Method of the 'American Soldier'*. Glencoe, Ill.: Free Press, 133–196.
- Kreft, I.–J. de Leeuw 1998. *Introducing Multilevel Modeling*. London, etc.: Sage
- Kuhn, T. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat
- Langbein, L. I.–A. J. Lichtman 1978. *Ecological Inference*. Beverly Hills–London: Sage
- Langer, W. 2000. *Einführung in die Mehrebenenanalyse*. <http://www.soziologie.uni-halle.de/langer/multilevel/skripten/intromla2.pdf>
- Lazarsfeld, P. F. 1957. Interpretation of statistical relations as a research operation. In Lazarsfeld, P. F.–M. Rosenberg (eds.): *The Language of Social Research*. 2nd printing. Glencoe, Ill.: Free Press, 115–125.
- Lazarsfeld, P. F.–M. Rosenberg 1957. General introduction. In Lazarsfeld, P. F.–M. Rosenberg (eds.): *The Language of Social Research*. 2nd printing. Glencoe, Ill.: Free Press, 1–12.
- Lazarsfeld, P. F.–W. Thielens 1958. *The Academic Mind*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Lazarsfeld, P. F.–H. Menzel 1970. On the relation between individual and collective properties. In Etzioni, A. (ed.): *A Sociological Reader on Complex Organizations*. London: Holt, Rinehart & Winston
- Liebertson, S. 1991. Small N's and big conclusions: an examination of the reasoning in comparative studies based on a small number of cases. *Social Forces*, 70: 307–320.
- Lipset, S. M. et al. 1956. *Union Democracy*. Glencoe, Ill.: Free Press
- Merton, R. K.–P. F. Lazarsfeld (eds.) 1950. *Continuities in Social Research. Studies in the Scope and Method of the 'American Soldier'*. Glencoe, Ill.: Free Press
- Moksony, F. 1985. A kontextuális elemzés. *KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Demográfiai Módszertani Füzetek* (3)
- Moksony, F. 1994. The whole, its parts, and the level of analysis: Durkheim and the macrosociological study of suicide. In Lester, D. (ed.). *Durkheim 'Le suicide'. One Hundred Years Later*. Philadelphia: Charles Press, 101–114.
- Moksony, F. 1999. *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris Kiadó
- Platt, J. 1986. Stouffer and Lazarsfeld: patterns of influence. *Knowledge and Society*, 6: 99–117.
- Platt, J. 1996. *A History of Sociological Research Methods in America 1920–1960*. Cambridge: Cambridge University Press
- Popper, K. R. 1976. Ész vagy forradalom? In Papp Zs. (szerk.): *Tény, érték, ideológia*. Budapest: Gondolat, 147–163.
- Robinson, W. S. 1950. Ecological correlations and the behavior of individuals. *American Sociological Review*, 15: 351–357.
- Scheuch, E. K. 1974. Social context and individual behavior. In Dogan, M.–S. Rokkan (eds.): *Social Ecology*. Cambridge–London: M.I.T. Press, 133–155.

- Selvin, H. C. 1979. On following in someone's footsteps: two examples of Lazarsfeldian methodology. In Merton, R. K.-J. S. Coleman-P. H. Rossi (eds.): *Qualitative and Quantitative Social Research. Papers in honor of Paul F. Lazarsfeld*. New York-London: Free Press. 232-244.
- Stouffer, S. A. 1949. *The American Soldier. I-II*. Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Thorndike, E. L. 1939. On the fallacy of imputing the correlations found for groups to the individuals or smaller groups composing them. *American Journal of Psychology*, 52: 122-124.
- Tukey, J. 1954. Causation, regression, and path analysis. In Kempthorne, O. et al. (eds.): *Statistics and Mathematics in Biology*. Ames, Iowa: Iowa State College Press